

УДК 94(477.42)"192/193"

Національне районування на Волині у 1920 – 1930-х роках (на прикладі польського та німецького населення)

Людмила Гуцало (Житомир)

Анотація

У статті проаналізовано передумови та процес утворення національних територіальних одиниць на Волині в 1920-1930-ті роки.

Ключові слова: *національно-територіальне районування, коренізація, національна політика, національні меншини, Волинь.*

Summary

This article analyses suppositions and the process of formation of the national territorial units in Volyn in the 1920-1930 years.

Key words: *making the national-territorial regions, korenization, national policy, national minorities, Volyn.*

Аннотация

В статье анализируются предпосылки и процесс образования национальных территориальных единиц на Волини в 1920-1930-е годы.

Ключевые слова: *национально-территориальное районирование, коренизация, национальная политика, национальные меньшинства, Волинь.*

Важливою запорукою гармонійних міжнаціональних відносин та стабільного розвитку як суспільства, так і держави – загалом, є забезпечення прав етнічних меншин. В українській державі етноспільноти повинні бачити гаранта забезпечення їх культурно-освітніх потреб, захисника та виразника конституційних прав та інтересів. Продумана національна політика

унеможливить трансформацію національно-культурного руху етнічних меншин у політичний бік та дозволить зберегти унітарний характер держави.

Окрему сторінку вітчизняної історії ХХ ст. становить радянська державність України, прикметна встановленням більшовицького тоталітаризму й специфікою його національної політики, зокрема й щодо національних меншин.

Зважаючи на вищесказане, мета нашої статті полягає в тому, аби на основі систематизації величезного шару архівних джерел та наукових праць узагальнити відомості щодо процесу виділення польських та німецьких адміністративно-територіальних одиниць на Волині у 20 – 30-х роках минулого століття.

Одним із елементів політики коренізації, що проводилась на терені України, було утворення національно-адміністративних утворень у 20 – 30-х роках ХХ століття. Проблемі національного районування присвятили окремі розділи монографій Б. Чирко [1] та О. Рафальський [2], дослідження Л. Якубової [3], Я. Верменича [4]. У публікаціях Г. Стронського [5], О. Калакури [6; 7], Т.Єременко [8], І. Ващенко [9] висвітлено становлення та розвиток системи національного районування щодо польського етносу, М. Дмитрієнко [10], М. Панчука та Л. Польового [11] – німецького.

У 20-ті роки влада прагнула залучити національні меншини до активної діяльності в будівництві соціалізму та закріпити в їхній свідомості довіру до радянської влади. Тому для ефективного вирішення багатьох проблем, що загострилися, необхідно було виділення національних адміністративно-територіальних одиниць у місцях компактного проживання національних меншин.

Упровадження практичних заходів щодо етнічних громад передбачало проведення певної підготовчої роботи, яка стосувалась обстежень місць компактного проживання національних меншин. Це дало фактичний матеріал щодо визначення характеру соціально-господарської структури, особливостей побуту, культурно-освітнього стану обстеженого населення

для розробки програми національного будівництва серед етнічних груп, що населяли Україну.

У 1925 році працівники Центральної Комісії у справах національних меншин виїжджали у місця компактного проживання польського населення. Слід відзначити, що результати обстежень викликали у влади стурбованість. Особливо це стосувалося політичної орієнтації польського населення, що проживало у прикордонних районах України. Польська громада не приховувала свого бажання емігрувати до Польщі. Із таких обстежень очевидним стає факт несприйняття поляками радянської влади, оскільки остання намагалася впливати на етнічні групи, залучаючи їх до соціалістичного будівництва. До того ж більшовики з войовничим атеїзмом виступали проти національних, духовних традицій усіх етносів, які населяли Україну.

Часто-густо польське населення боялося визнавати себе за таке, тому що на це були певні причини. Передусім, незаперечним є той факт, що частини Червоної Армії підсвідомо ототожнювали польську армію з поляками Волині. Звідси заляканість, приховування знань польської мови і належності до польської нації [12, с. 5-6].

Виходячи із результатів обстежень, що проводились Центральною Комісією у справах національних меншин при ВУЦВК, вимальовувалася не зовсім утішна картина. Результати обстежень свідчили, що громадяни національної належності мали багато проблем: ігнорування національно-культурних, релігійних, мовних та інших запитів. Працівники низових апаратів радянських, партійних й адміністративних органів не були готові до вирішення складних та специфічних питань, що виникали у сфері національних відносин. Саме відсутність піклування про забезпечення національно-культурних потреб з боку місцевої влади перешкоджала природному абсорбуванню мешканців “національних” сіл у середовищі національної більшості. Результати обстеження засвідчили сумніви серед опитуваних поляків щодо можливості створення національного району. Усе

це не з кращої сторони впливало на доктрину комуністичного режиму, в якій мова йшла про “розв’язання національного питання”.

Слід зазначити, що організаційне оформлення національних адміністративно-територіальних одиниць почалося з виділення сільських рад. Утворення рад проходило згідно з волевиявленням населення відповідних населених пунктів. Принагідно відзначимо, що у середовищі поляків аж до перепису 1926 р. часто-густо приховували свою етнічну приналежність, тому цей процес охопив польське населення дещо пізніше, ніж інші етнічні групи.

16 вересня 1924 р. ЦКНМ затвердила інструктивний лист “Про виділення однорідних в національному відношенні адміністративно-територіальних одиниць в місцевостях проживання польського населення”, який згодом був розісланий до Волинської, Київської, Подільської та Одеської ГКНМ і започаткував підготовчу роботу по виділенню польських сільрад і районів. У документі йшлося про те, що польські національні адміністративно-територіальні одиниці можуть бути виділені з населених пунктів із абсолютною перевагою польського населення, ті ж пункти, де такої переваги не було, повинні були залишатися у складі загальних адміністративно-територіальних одиниць із забезпеченням відповідного представництва польських трудящих мас у низових радянських органах. А що ж до сільрад з виключно польським населенням, то вони ставали національними після їхньої формальної реєстрації [13, арк. 61-62].

Після зменшення норми жителів для організації національних сільрад та районів (постанова ВУЦВК (1925 р.) “Про низове районування”) відчутними стали перші результати районування у губерніях. Так, у Волинській губернії було виділено 18 німецьких та 14 польських сільрад [14, с. 77-78].

Першим національним районом, який постав на Житомирщині, був польський національний. Відмітимо, що політична складова його утворення для радянського уряду була досить ваговою, оскільки район утворювався біля кордону з Польщею як база з розширення комуністичних ідей у сусідню польську державу. Ініціатива створення польського національного району

належала Ф. Кону та Ю. Мархлевському. Польський національний район був утворений 1 вересня 1925 р. з центром у м. Довбиш Житомирської округи, у складі 34-х сільрад Зв'ягельського (Новоград-Волинського), Пулинського, Баранівського, Миропільського та Троянівського районів [15, арк 7]. Обраний для цієї мети Довбиський район на час утворення мав у своєму складі 96 населених пунктів з населенням 40,5 тис. осіб, з них – 28,3 поляків (69,8%), 8% – німці, 2% – євреї. У 1926 р. за висновками Центральної адміністративно-територіальної комісії (ЦАТК) при ВУЦВК затверджується постанова 1-го Районного з'їзду Рад Довбиського району про перейменування населеного пункту “Довбиш” на “Мархлевськ”, а Довбишанського району Волинської округи на – Мархлевський [16, с. 76].

Станом на 1927 р. у Волинській окрузі діяло 47 польських сільрад, а саме: у Баранівському, Володарському, Зв'ягельському, Іванівському, Коростишівському, Пулинському, Радомишильському та Мархлевському районах, у 1928 р. їх кількість сягнула 49. Найбільш численною у Волинській окрузі Г. Стронський називає Мархлевську сільраду, яка охоплювала 3 485 осіб [17, с. 49].

На час організації польського району на Волині порушувалось питання про створення на Житомирщині ще й німецького національного району. Але оскільки переформовувалися ті райони, з котрих виділявся польський район, і відокремлювалися деякі райони до Бердичівської та Коростенської округ, відбувались зміни в межах самої Волинської округи, то виділення в 1925 році ще й німецького району призвело б до нового перетасування сільських рад і ломки в складі районів, гальмуючи працю округи взагалі. Тому Волинський окрвиконком прийняв рішення: оформлення німецького району відкласти на пізніше, а поки що зайнятися вивченням матеріалів до організації цього району [14, с. 85].

Станом на 1 січня 1925 р. до складу Пулинського району входило 43 сільських ради. Пулинська сільська рада складалась з містечка, села та колонії. На території Пулинської сільської ради обслуговувалося: українців –

2026, євреїв – 1350, німців – 759, поляків – 42, чехів – 21, росіян – 21. У цілому Пулинщина була багатонаціональним адміністративним утворенням, де станом на 1925 р. проживало 51914 особи, а саме: українців – 26954 (51,9 %), євреїв – 2113 (4,07 %), німців – 14821 (28,5 %), поляків – 7377 (14,2 %), чехів – 234 (0,45%), росіян – 415 осіб (0,79 %).

Згідно з постановою Президії Волинського окружного виконавчого комітету 6 червня 1925 р. утворюється спеціальна комісія для всебічного обстеження на місцях тих населених пунктів, які можна було б віднести до німецького району. Комісія обстежила 145 населених пунктів [18, арк. 33].

Після проведення плідної роботи на розсуд ЦАТК було запропоновано чотири варіанти створення німецького національного району на Волині. За першим пропонувалося організувати німецький район з центром у с. Стара Буда Пулинського району в складі 9-и сільрад, 37 населених пунктів, з загальною кількістю населення 12 559 осіб. Другий проект передбачав утворення району з центром у Пулинах, у складі 19 сільрад, 75 населених пунктів із загальною кількістю населення 25 485 осіб. Але обидва проекти були відхилені, оскільки мали певні недоліки. Організація німецького району з центром у с. Стара Буда була недоцільна передусім тому, що він був би малочисельним, ще й без економічної бази, на території цього району не було ні промислових підприємств, ні торговельних пунктів і навіть ні одного містечка. Що ж стосується другого проекту, то при утворенні німецького району з центром у Пулинах від існуючого тоді Пулинського району залишалось біля 39 тис. населення, переважно українців, яке приєднати до інших районів було неможливо [Там само, арк. 33-34]. У зв'язку з цим німецькій секції при Волинському губкомі КП(б(У) разом з окружним статистичним бюро у місячний термін було доручено ще раз попрацювати над цим питанням з метою виявлення можливості приєднання сільради Пулинського району до інших районів, що не входять до німецького району. У третьому та четвертому проектах були намагання вирішити цю проблему, але виникали нові недоречності – незадоволення населення, яке

довгий час домагалася приєднання до Пулинського району, а через певні причини не входило б туди. Тому окружна адміністративно-територіальна комісія на чолі з О. Ковальчуком прийшла до висновків: вважати за неможливе утворення німецького району у Волинській окрузі й залишити Пулинський район з комбінованим складом населення [Там само, арк. 34-35].

Станом на 1926 р. Волинська губернія зосередила біля 70 тис. німецької меншини, яка, однак, проживала переважно в сільській місцевості, а її представництво в Житомирі склало 713 осіб (0,9%). У Пулинському районі проживало близько 18 тис. осіб німецької національності [19, с. 42].

Виходячи з даних обстеження Пулинського району на 1 жовтня 1928 р. налічувалася 1 селищна рада та 52 сільські, а саме: 26 – українських, 20 – німецьких, 5 – польських, по одній єврейській та чеській [20, арк. 24].

У травні 1929 р. на нараді з районування за участю представників окрвиконкомів Й. Гафтель у своїй доповіді повертається до питання щодо створення національного німецького району на Пулинщині, акцентуючи увагу на його особливе значення, оскільки знаходиться у прикордонній смузі, так як і Мархлевський польський район [18, арк. 31].

Проект про відокремлення району з центром у колонії Пулини не задовольнив ЦАТК, у зв'язку з цим Волинському окрвиконкомові було доручено докладніше попрацювати над цим питанням та обговорити можливість утворення німецького району з центром у колонії Хеймталь [21, арк. 35]. Після довготривалих дискусій 30 квітня 1930 р. було виділено Пулинський німецький район у складі 30 сільських рад [22].

На серпень 1930 р. на Волині, окрім польського та німецького районів вже функціонувала 51 польська сільська рада, 40 – німецьких, 4 – чеські, 3 – російські та 9 єврейських селищних рад [23, арк. 26].

Принагідно відзначимо, що утворення національних районів не означало, що населення того чи іншого району обов'язково має бути однонаціональним. Так, з 38 сільських рад Мархлевського польського району (за даними на 1931 р.) 34 були польські, 2 українські та 2 німецькі

(Нейгемська та Тартачківська). В Ємільчинському районі Волинської округ, поряд з українськими, було 9 німецьких та 6 польських сільських рад У Пулинському німецькому районі були Пулино-Єврейська (єврейська сільська рада), Адамівська (російська) та дві польські (Кошелівська та Радецько-Болярська) [24, с. 6, 64].

Хоча Мархлевський і Пулинський національні райони були інтегровані в адміністративно-територіальну систему Радянської України і за своїми основними параметрами дорівнювали звичайним районам, все ж національний статус позначився на всіх сторонах життя. У першу чергу це стосувалося адміністративного підпорядкування, яке було подвійним – Волинського округу і ЦКНМ, а з 1932 р. аж до ліквідації вони перебували у складі Новоград-Волинського округу і новоствореної Київської області. До того ж, згідно з діючим законодавством, національні адміністративно-територіальні утворення не мали самостійності жодної самостійної законодавчої, виконавчої, судової гілок влади.

Потрібно зауважити, що на перших порах національні меншини цілком серйозно ставилися до національних рад і районів як до довгоочікуваного втілення своїх найсміливіших прагнень. Зростання прихильності місцевого населення до заходів радянської влади внаслідок утворення національних рад і районів було значущим. Про що свідчать наведена вище статистика за 1925 – 1928 рр.

Політика радянської влади щодо національних меншин в Україні у 30-ті роки відрізнялась від політики першої половини 20-х років. Наприкінці 20-х – на початку 30-х років ХХ ст. політика коренізації почала здавати позиції під тиском міцніючої командно-адміністративної системи, за рамки якої вона дедалі виходила. По мірі утвердження тоталітарного режиму дедалі більше виявлявся штучний характер політики коренізації.

Тому постановою від 17 серпня 1935 року було розформовано Мархлевський польський та Пулинський німецький райони. Таке рішення було прийнято внаслідок “опиту” членів Політбюро ЦК КП(б)У і

констатоване. 3 жовтня цього ж року це рішення було продубльовано постановою президії ЦВК УРСР “Про Мархлевський та Пулинський райони Київської області”, де говорилось, що “в зв’язку з економічною слабкістю Мархлевського і Пулинського районів, незручністю обслуговування МТС колгоспів, а також адміністративною черезсмужжю”, “розформувати Мархлевський та Пулинський райони” [1, с.13; 8, с. 53-54]. На базі польського і німецького національних районів створили новий Червоноармійський з центром у колишньому Пулино, який було перейменовано на Червоноармійськ (щоб не було й згадки про колишнє існування) [25]. До нього увійшла частина сільських рад Мархлевського, Пулинського та Новоград-Волинського районів [8, с. 53]. У квітні 1939 року на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У було прийнято рішення “Про утворення Щорського району Житомирської області”. За цією постановою новий район створювався з центром у селищі Мархлевськ, який одночасно перейменовувався в Щорськ [1, с. 131].

Таким чином, наприкінці 30-х років ХХ ст. з ліквідацією національних районів та сільрад було припинено функціонування системи національного районування в Україні. Радянська однопартійна політична система породжувала унітарну державу тоталітарного типу, а відтак про справжнє національне самовизначення не могло й бути мови. Механічне створення та діяльність національних адміністративних одиниць у правовому полі радянського законодавства не могло вирішити більшості проблем економічного та культурно-освітнього розвитку інонаціонального населення, оскільки цей процес був підпорядкований політичній доцільності.

Джерела та література

1. Чирко Б. Національні меншини в Україні (20-30 роки ХХ століття) / Б. Чирко. – К.: Асоціація „Україно”, 1995. – 215 с.
2. Рафальський О. Національні меншини України у ХХ столітті: Історіографічний нарис / О. Рафальський. – К.: Полнос, 2000. – 447 С.

3. Якубова Л. Національне адміністративно-територіальне будівництво в УСРР. (20-і – перша половина 30-х рр. ХХ ст. / Л. Якубова // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр. – 2004. – Вип. 12. – С. 176-224.
4. Верменич Я. Реформування адміністративно-територіального устрою УРСР у 20-30-х рр.: прорахунки й уроки / Я. Верменич // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр. – 2003. – Вип. 10. – С. 82-92.
5. Стронський Г. Й. Злет і падіння: Польський національний район в Україні у 20-30-ті роки / Г. Стронський. – Тернопіль. – 1992. – 63с.
6. Калакура О. Українська полонія в 1917 – 1939 роках: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук : спец. 07.00.05 „Етнологія” / О. Калакура. – К., 1995. – 23 с.
7. Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ столітті. Монографія / О. Калакура – К.: Знання України, 2007. – 508с.
8. Єременко Т. Польська національна меншина в Україні в 20-30-ті рр. ХХ ст. / Т. Єременко // Історичні зошити. – К.: НАНУ, Інститут Історії України, 1994. – 74 с.
9. Ващенко І. Історіографія історії польської національної меншини УРСР 1920-1930-х років: дис. ... канд. істор. наук: 07.00.02 / І. Ващенко. – К., 2006. – 240 с.
10. Дмитрієнко М. Німці в Україні: історія і сучасність / М. Дмитрієнко, Д. Табачник, Б. Чирко // Віче. – 1992. – № 5. – С. 135-147.
11. Панчук М. Під пресом тоталітарного режиму. Німці України в радянський період / М. Панчук, Л. Польовий // Політика і час. – 1992. – № 9-10. – С. 61-66.
12. До питання про польське населення Волиньщини. Видання Волгубкому КП(б)У. – Житомир, 1925. – 11с.
13. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). – Ф.413. – Оп. 1. – Од. зб. 6. – 113 арк.

14. Гуцало Л. Національно-територіальне районування в УСРР (20-30-ті роки ХХ ст.) : монографія / Л. Гуцало. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. – 228 с.
15. Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО). – Ф – 128. – Оп.1. – Од. зб.1942. – 27 арк.
16. Гуцало Л. Польська національна меншина Волині у 20-30-ті роки ХХ століття: суспільно-політичні та економічні аспекти проблеми / Л. Гуцало // Волинські історичні записки: Збірник наукових праць. – Житомир: Полісся, 2009. – Т. 3. – С. 47-79.
17. Стронський Г. Польські національні сільради на Україні у 20 – 30-ті роки / Г. Стронський // Проблеми слов'янознавства. – Львів. – Вип. 44. – 1992. – С.46-54.
18. ДАЖО. – Ф. р – 326. – Оп.1. – Од. зб. 239. – 47 арк.
19. Постоев П. Волинська округа: підручна книжка з краєзнавства для вчителів трудових шкіл Волинської округи / П. Постоев; Волинський окрметодком. – Житомир : [Волинська окружна Літо-Друкарня], 1926. – 92 с.
20. ДАЖО. – Ф. р – 326. – Оп.1. – Од. зб. 276. – 321 арк.
21. ЦДАВО України. – Ф. 413. – Оп. 1. – Од. зб. 418. – 61 арк.
22. Радянська Волинь. – 1930. – 11 червня.
23. ДАЖО. – Ф. р – 326. – Оп.1. – Од. зб. 168. – 59 арк.
24. Національні меншини в Україні. 1920–1930-і рр.: Іст.-картогр. атлас / [упор.: М. Панчук та ін.]. – К.: Четверта хвиля, 1996. – 104 с.
25. Радянська Житомирщина. – 1944. – 25 серпня.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Гуцало Людмила Вікторівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Житомирського державного університету імені Івана Франка.

Наукові інтереси: історія національних меншин в Україні.